

Р. М. Ляшук
 ад'юнкт Національної академії
 державної прикордонної служби України
 імені Богдана Хмельницького
 (м. Хмельницький)

УДК 344:351.746 (477)

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ СИЛОВИХ ЗАХОДІВ В ОХОРОНІ КОРДОНУ (XVIII–XX ст.)

У статті розглянуто історію правового регулювання застосування сили Прикордонною Вартою. Здійснено аналіз нормативно-правових актів, які визначали підстави, порядок, умови та особливості застосування силових заходів в охороні кордонів на теренах сучасної України в період XVIII–XX ст.

В статье рассмотрена история нормативной регуляции применения силы Пограничной Стражей. Осуществлен анализ нормативно-правовых актов, которые определяли основания, порядок, условия и особенности применения силовых мер в охране границы на территории современной Украины в период XVIII–XX ст.

In article it is considered history of the legal regulation use of force by Boundary Guard. The analysis of normatively legal acts, which determined grounds, order, terms and features of application of power measures in the guard of scopes on the walks of life of modern Ukraine in the period of XVIII–XX age.

Рівень правового регулювання застосування силових заходів в охороні кордону є важливим чинником, що впливає на правомірність діяльності Державної прикордонної служби України. Підґрунтям для вдосконалення правового регулювання застосування зброї повинен бути історичний досвід.

Окремі аспекти досліджуваної теми знайшли своє відображення у наукових працях В. І. Боярського, Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янова, І. Б. Ксенко, І. А. Дорошенко, М. І. Квачинського, А. М. Плеханова, М. П. Чернушевича, В. О. Хоми, Ю. С. Шемпученко та інших. Разом з тим, комплексного дослідження, щодо історичного розвитку правового регулювання застосування силових заходів в охороні кордону у XVIII—XIX столітті не проводилося.

Метою статті є дослідження історичного розвитку правового регулювання використання силових заходів в охороні кордону у XVIII—XIX столітті.

Слід зауважити, що влада у різні історичні періоди допускала можливість застосування зброї в службовій діяльності прикордонних сил.

У більшості досліджуваних нормативних актах, в яких викладені норми, що регламентують дії прикордонників зі зброєю, зустрічається термін “вживання”. За змістом він означає нанесення фізичної шкоди особі, яка знаходиться в прикордонній смузі, від якої виходить небезпека посадовим особам прикордонної служби, якщо немає можливості її наздогнати і затримати.

Першим джерелом, яке відоме в наш час і присвячене впорядкуванню таких специфічних відносин, як застосування зброї є, затверджені 20 березня 1829 р. імператором Миколою I правила “Про використання зброї Прикордонною охороною на Європейському кордоні” [1]. Вони діяли, з деякими незначними змінами і доповненнями, до 1897 р. На дещо формальну визначеність правових норм у цих правилах зверталась увага ще в 30—х рр. XIX століття. Це помітно з коментарів імператора Миколи I відносно зіткнення прикордонної варти і контрабандистів. На доповіді Міністра фінансів, про події на кордоні, Микола I, 13 травня 1834 року виніс резолюцію “Найсуворіше наказати Митній варті

© Ляшук Р.М., 2009.

проти контрабандистів діяти бойовими зарядами” [2, с.37, 38].

В цей період, суть службової діяльності прикордонної варті з економічної і поліцейської охорони державного кордону, за ухвалами Митного статуту, зводилась до необхідності розташовувати регулярні підрозділи по всьому периметру кордонів імперії. Особливий порядок охорони кордону було встановлено указом Катерини II ще в 1782 р. [3, с.27-46]. Вартові повинні бути в постійній готовності діяти силою проти зловмисників, які прагнуть, часто зі зброєю в руках, прорватися через лінію кордону на територію імперії.

За таких умов виникла необхідність мати закони, які могли б точно регламентувати вартову службу та випадки застосування силових заходів. Нормативні документи по застосуванню зброї мали бути однозначними, конкретними та узгодженими з військовими “узаконеннями” і фінансовими інтересами держави, які діяли в цих випадках.

На той час постанови про вартову службу і, особливо, про застосування зброї (ст. ст. 278-282 Митного статуту [4] та ст. ст. 819, 820 і 1471 Уложення про покарання [5]), вже не відповідали вимогам охорони кордону. Оскільки згадані акти були розроблені ще в той час, коли прикордонна варта складалася з чинів цивільних і військових, відповідно і закони, що належали до її діяльності, отримали подвійний характер. Навіть зміни і доповнення законів, не усунули подвійність в поглядах на прикордонну варту. Неточності збереглися аж до 1897 р.

Зміни, які почалися з 1829 р., закінчилися виділенням варті в Окремий Корпус Прикордонної Варті (далі — ОКПВ) [6]. Це обумовлювало нові умови служби та потребувало нових законів. При розробці нормативних документів, на перше місце було поставлено завдання закріплення основних засад вартової служби та застосування зброї чинами варті проти контрабандистів. Досліджуючи зміст нижченаведених статей Митного Статуту і Уложення про покарання [5], слід відмітити, що дані нормативні акти виявилися уже на той час не тільки застарілими, але і недіючими.

По—перше, в ст. ст. 278-282 Митного Статуту [4] виданого в 1866 р. під назвою “Про використання військових Прикордонною Вартою”, терміни “варта”, “чатовий” не узгоджені з положеннями військових узаколень і фінансовими інтересами держави, а також не визначені основні права і обов’язки чинів варті при здійсненні військово—прикордонного нагляду.

По—друге, зі змісту ст. 278 Митного Статуту випливає, що закон визначає чинів варті як цивільних службовців. Такий висновок можна зробити порівнюючи ст. 278 Митного Статуту з п. 4 ст. 1471 Уложення про Покарання і, особливо ст. 821 Уложення про Покарання. Згідно з цими статтями, чини Прикордонної Варті, за всі злочини і провини по службі піддаються покаранням, не за нормами, які встановлюють відповідальність за військові злочини, а відповідно до норм розділу 5 Уложення про Покарання, які передбачають відповідальність за порушення обов’язків цивільної служби, та ст. 821 Уложення про Покарання, за правилами описаними в тому ж розділі.

По—третє, ч. 2 ст. 278 та ст. 279 Митного Статуту вказувала випадки, які надавали Прикордонній Варті право застосовувати зброю проти контрабандистів і різного роду зловмисників, в такій редакції, що Варта не могла взяти із зазначених статей необхідних, категоричних правил для дій. Військові суди, як це видно з їх судової практики, на підставі тих самих статей, кваліфікували як злочин заповідання смерті і тілесних ушкоджень зловмисникам через застосування зброї. В цих випадках, суди ухвалювали виправдовувальні вироки, застосовуючи правила про необхідну оборону, які передбачені в загальнокримінальних законах, або в спеціальних військових законах (ст. 277 Військового Статуту про Покарання) [7, с.457, 458].

Саме так проявлялись невідповідності і в інших статтях законів, якими керувалась Прикордонна Варта. На підставі представлення Міністра фінансів, статс—секретаря Вітте від 31 травня 1897 р. № 9251, в Державну Раду “Про основні начала виконання чинами Окремого корпусу Прикордонної Варті службових обов’язків і про використання ними зброї під час прикордонного нагляду в межах прикордонної смуги вздовж Європейського кордону”, імператор Микола II виніс резолюцію: “Чини варті при несенні служби привносяться до військового караулу. Нижній чин варті, поставлений на пост із зброєю, визнається чатовим і зобов’язаний не дозволити нікому переходити кордон з товарами або без них, в незвозовених для того місцях. Проти осіб, які чинять напад чи чинять опір і не зупиняються після дворазового вигуку “Стій!” і попереджувального пострілу вгору, вартовий може застосувати зброю, холодною або вогнепальну, на свій розсуд, але повинен усвідомлювати кримінальну відповідальність за марне вбивство або

каліцтво” [7, с.469].

З 1 березня 1898 р. вступив в дію закон “Про основні почата виконання чинами Окремого корпусу Прикордонної Варті службових обов’язків і про використання ними зброї під час прикордонного нагляду в межах прикордонної смуги вздовж Європейського кордону” [8]. Даний нормативний акт, як підтверджує його назва, особливий тим, що він єдиний у своєму роді. Особливості дій прикордонників на інших ділянках кордону Російської імперії регламентувалися додатковими нормативними актами.

Відмінність між нормами, які існували до 1897 р. і прийнятими в 1897 р., полягає у наданні права чинам варті застосовувати зброю, коли особи, які пересуваються в межах прикордонної смуги з товарами і ношами, або по прикордонній річці на плавзасабах, або перетинають кордон забороненими способами, або в заборонених місцях, після подвійного вигуку “Стій!” і попереджувального пострілу вгору, не зупиняються, і виявлять намір втекти та не буде можливості наздогнати їх. Попередні норми дозволяли застосувати зброю тільки в разі опору при затриманні.

Відзначимо, що за допомогою змін і доповнень в законодавстві, здійснених в 1897 р., Прикордонна Варта отримала додаткові правові можливості по припиненню дій контрабандистів і зловмисників, також було посилено правила, які визначали порядок застосування зброї, відносно правопорушників.

Наступним кроком по вдосконаленню нормативного регулювання застосування зброї в охороні державного кордону було ухвалення у 1910 р. Правил про Окремий Корпус Прикордонної Варті [9, с.331-335], які замінювали закон 1897 р. Важливим положенням Правил є ст. 267, згідно якої чини ОКПВ під час виконання службових обов’язків по прикордонному нагляду, прирівнюються “до військової варті”, при чому всякий нижній чин варті, поставлений на пост з рушницею або холодною зброєю, визнавався “чатовим”. За образи і насильницькі дії щодо вартових винні підлягали відповідальності (ст. ст. 113-120 Військових Статутів про Покарання [10]).

Ст. 319 Правил містила норми, які регулювали застосування зброї. Умовами застосування зброї передбачалося:

— застосування зброї тільки під час виконання службових обов’язків. Кримінально—караним було застосування зброї в позаслужбовий час, а також без потреби, або передчасно;

— прикордонники, під час застосування вогнепальної зброї, повинні були дотримуватись обережності, щоб пострілами не завдати шкоди стороннім особам. Наказувалось уникати пострілів за лінію кордону, а також в напрямку житлових будівель, садів, доріг та інших місць, де можуть бути люди;

— застосування вогнепальної зброї повинен передувати подвійний вигук “Стій!” та попереджувальний постріл вгору;

— застосування зброї могло продовжуватись не більше того наскільки це необхідно та закінчуватись відбиттям нападу, або придушенням опору;

— при переслідуванні підвод, вершників, які не чинять опору, зброю належало застосовувати, перш за все, проти тяглових і в’ючних тварин;

— при беззбройному нападі, або опорі застосування зброї було допустиме, коли чинам загрожувала явна небезпека;

— при завданні каліцтва чини варті зобов’язані були надати, або доставити поранених для надання необхідної медичної допомоги;

— закон дозволяв позбавляти людину життя і заподіювати їй каліцтво тільки у випадках самої крайньої необхідності. До того ж, кожне застосування зброї слід було здійснювати так, щоб, по—можливості поранити, а не вбити людину [11].

Відповідно до ст. 277 Військових Статутів про Покарання, для вартової служби, передбачалися інші умови застосування зброї [10].

В правилах застосування зброї були такі істотні нововведення:

1. Закон встановлює нові випадки застосування зброї:

— для самозахисту, коли загрожує явна небезпека;

— проти порушників кордону, які чинять опір при затриманні;

— якщо з боку контрабандистів, або інших зловмисників буде виявлено, хоч би один намір заподіяти чинам ОКПВ пової, або насильство.

2. Заборона стріляти в осіб без ноші, якщо у чинів прикордонної варті немає впевненості, що дана особа дійсно перетнула кордон. У таких випадках, коли особи, рухаючись в межах прикордонної смуги, мають при собі ноші і не зупиняється після встановленого попереджувального вигуку і пострілу чини можуть застосовувати зброю

проти них незалежно від того чи були вони свідками порушення кордону, чи даного порушення вони не бачили.

3. У законі визначалось, що в частинах, розташованих в Середній Азії і на Кавказі попереджувальний постріл не обов'язковий.

Привертає увагу така обставина, яка визначає допустимість застосування зброї, як наявність ноші. Тим самим підкреслюється спрямованість законодавства і завдань прикордонної варті — захист економічних інтересів держави.

Правила, щодо застосування зброї, отримали роз'яснення з боку командира Окремого Корпусу Прикордонної Варті від 13 липня 1911 року “Про застосування зброї” [8]. У роз'ясненні зверталась увага на необхідність “всесторонньо роз'яснювати нижнім чинам надане ним право використання зброї, щоб в тих випадках, коли обов'язок служби вимагає від них застосування рішучих заходів, у них не виникло сумніву в неминучості вдатися до сили зброї і, навпаки, в тих випадках, коли закон не дає їм цього права”.

Цікавою, на наш погляд, є думка П. Базікіна, який вважає, що “при затриманні осіб, які рухаються за лінію кордону, можна використовувати зброю тільки тоді, коли ці особи підступлять до самої лінії кордону, маючи намір перейти через неї, до того часу потрібно відкрити тривогу і постаратися затримати їх, кинувшись ним напереріз або іншим яким-небудь чином” [11]. Такі роз'яснення призначалися для орієнтування чинів прикордонної варті, на предмет мінімізації шкоди.

Одним із додаткових обов'язків, прикордонної варті було “припинення буйств, грабежів і всяких безладів у прикордонній смузі” [3]. У зв'язку з цим І. Тарасов у 1898 р. у книзі “Нариси науки поліцейського права” описує підстави застосування зброї. Військовослужбовцям під час охорони громадського порядку та громадської безпеки слід керуватися такими правилами: час, коли варто приступити до застосування зброї визначається поліцейським керівництвом, яке розпоряджається на місці заворушень (в нашому випадку чинами прикордонної варті); до застосування зброї можна приступити тільки після триразового попередження про те, що буде застосовуватися зброя; застосовувати зброю для утамування натовпу можна було лише тоді, коли потрібно відбити напад, або коли потрібно врятувати життя осіб, які піддалися насильству з боку бунтівників [13, с. 266-267].

Виходячи з вищевикладеного аналізу стану законодавства про застосування зброї чинами прикордонної варті в дореволюційний час, слід відмітити певні особливості: перш за все, — пильна увага до даного питання з боку держави; по—друге, — відносна демократичність; по—третє, — досить детальна регламентація застосування силових заходів прикордонною службою, як в законі, так і різного роду інструкціях.

Характер правового регулювання дій прикордонників по застосуванню силових заходів за радянських часів змінився з урахуванням зміни характеру і завдань держави. Першим актом радянського часу, який містив норми, призначені для регламентації застосування зброї, стала Коротка інструкція служби чинів Прикордонної охорони від 7 травня 1918 року, затверджена начальником Головного управління прикордонної охорони. Положення даної інструкції роз'яснив начальник 1—ї прикордонної дивізії Акімов у наказі від 10 березня 1919 р. “... чини прикордонної охорони при виконанні службових обов'язків по прикордонному нагляду, прирівнюючись до військової варті, та можуть використовувати зброю ...”. З метою забезпечення особистої безпеки прикордонників було встановлено правило: “... “надалі при зустрічі із сторонніми особами, підозрюваними в перенесенні контрабанди або таємному бажанні перейти кордон і т. п. випадках, дозорні або вартові не повинні підпускати їх до себе, а зупиняти вигуком з попередженням, що при невиконанні вимог буде застосовано зброю...” [14, 295, 296].

Наступним кроком правового врегулювання застосування силових заходів, стало затвердження 15 лютого 1921 р. головою Всеросійської Надзвичайної Комісії (далі — ВНК) Ф. Е. Держинським Інструкції частинам військ ВНК, які охороняють кордон РСФСР [15, с. 41-47]. Положення даної інструкції по застосуванню зброї відтворювали норми правил 1910 року про Окремий Корпус Прикордонної Варті [9, с.331-335].

Для боротьби з іноземними літаками, які порушують Західний кордон СРСР 28 лютого 1925 р. видано вказівки відділу прикордонної охорони Об'єднаного Державного Політичного Управління [14, с. 519-520]. Документ регламентував застосування озброєння прикордонної авіації та артилерії з метою недопущення будь—яких розвідувальних дій. Зброя повинна знаходитись в зарядженому стані та застосовуватись після розпізнання цілі. Категорично заборонялась стрільба по території суміжних держав.

15 червня 1927 р. затвердили положення “Про охорону державного кордону СРСР” [16], на основі якого розроблено Тимчасовий статут служби прикордонної охорони. Норми згаданих документів з приводу правового регулювання застосування зброї істотних відмінностей між собою не мали, а об’єднували чинні положення.

До найбільш характерних особливостей, нормативних актів 1918-1927 рр., порівняно з дореволюційними, слід віднести:

— конкретизація меж території, на якій прикордонники отримали право застосовувати зброю — 22 кілометри;

— поява нових випадків, за наявності яких можливе застосування зброї (переліт через кордон літальних апаратів і перехід через кордон собак);

— зниження вимог до підстав (випадків) застосування зброї. Так, наприклад, самостійним випадком стала спроба втечі затриманих;

— у значно меншій кількості випадків передбачається застосування зброї в умовах крайньої необхідності. До речі, термінологічна некоректність нормативного акту визначає крайню необхідність як випадок, а не умову;

— у нормативних актах того часу зник головний об’єкт застосування силових заходів — контрабандист.

У змісті правових норм стала помітна тенденція до політизування підстав використання (застосування) зброї. Ключовою подією термінологічного плану стала поява в нормативно-правових актах нового терміну, який поступово замінив термін “вживання”. У Директиві заступника Голови Об’єднаного Державного Політичного Управління від 17 червня 1934 р., якою були внесені зміни і доповнення в Тимчасовий статут служби прикордонної охорони [17], з’являється термін “застосування вогнепальної зброї”.

Згідно Меморандуму № 361 НКВС СРСР про порядок застосування зброї від 1 жовтня 1935 р. [18, с. 59-60] заборонялось застосовувати зброю проти мирних порушників кордону на річках. Категорично заборонялось застосування зброї прикордонниками, які не відповідають за охорону даної ділянки кордону, або не знаходяться в стані виконання службових обов’язків. “...Переслідування вогнем на враження допускати лише у тому випадку, коли особи, які знаходяться на нашому березі або на нашому острові є порушниками та рятуються втечею на човнах або плотах, якщо вони являються відомими нам розшукуваними особами, відносно яких прикордонна охорона має пряме завдання про їх затримання або недопущення прориву їх на протилежний берег...” [18, с. 60].

Прийняті 5 серпня 1960 р. нові “Положення про охорону державного кордону Союзу Радянських Соціалістичних Республік” [19] і закрита Інструкція про порядок застосування Положення про охорону державного кордону Союзу Радянських Соціалістичних Республік [19] (далі — Інструкція), замінили застаріле Положення “Про охорону державного кордону СРСР” 1927 р.

Новацією Інструкції стає роздлення випадків (підстав) застосування зброї на дві групи. Перша група передбачає випадки застосування зброї Прикордонними військами на сухопутній ділянці, а друга кораблями і іншими суднами в територіальних, внутрішніх морських водах і у відкритому морі. В якості об’єкта захисту у формі застосування зброї з’являється соціалістична і особиста власність громадян.

Новими умовами, правомірного застосування зброї були:

— необмеженість застосування зброї по території СРСР;

— попередження про намір застосувати зброю, передбачено більшістю випадків, і здійснюється вигуком “Стій!” (раніше — двома) і попереджувальним пострілом вгору;

— застосування зброї не повинне допускати політ куль на суміжну територію;

— з’являється новий суб’єкт застосування зброї — громадяни, які у разі потреби, за рішенням командирів прикордонних частин, залучались до охорони кордону і могли озброюватися вогнепальною та холодною зброєю.

Передбачались умови, які виключають застосування зброї:

— порушення державного кордону у бік соціалістичних країн;

— випадковий характер порушення кордону;

— спроба втечі осіб, затриманих за порушення прикордонного режиму, якщо їх особу встановлено;

— відсутність небезпеки втечі на територію капіталістичної держави;

— перетин державного кордону тваринами [19].

Зміст “Положення про охорону державного кордону Союзу Радянських

Соціалістичних Республік” та закритої Інструкції [19] передували розробці і ухваленню сучасних правил використання та застосування зброї Державною прикордонною службою України. Серед ключових положень нормативних актів 60—х років XX століття виділяється:

- відсутність згадки про застосування інших засобів, окрім зброї;
- відсутність терміну “використання”;
- мінімальна кількість умовностей в застосуванні зброї;
- ідеологічна орієнтація законодавця у визначенні випадків і умов застосування зброї.

Описані правові акти, передували створенню сучасних норм застосування силових заходів Державною прикордонною службою України.

Таким чином, слід визнати, що окремі положення нормативно-правових актів попередніх історичних періодів, які регламентують застосування зброї прикордонною службою, представляють науковий інтерес для нашого дослідження.

Виходячи з вищевикладеного аналізу можна зробити висновок, що історія нормативно—правового регулювання використання зброї прикордонною вартою містить наступні закономірності:

- а) зміст правил використання зброї залежав від характеру і цілей держави, а також від обстановки на прикордонній території;
- б) незалежно від статусу осіб, які володіли правом застосувати зброю, зміст правил був орієнтований на вартовий спосіб несення прикордонної служби;
- в) в умовах, коли держава на перше місце ставила інтереси забезпечення економічної безпеки, основним об’єктом, відносно якого застосовувалася зброя, ставав контрабандист. У Радянський період зникає такий об’єкт застосування зброї як контрабандист і з’являється тварина;
- г) одна з тенденцій розвитку права у XX столітті — зменшення уваги до змісту норм, які регламентують використання і застосування зброї.

Це, у свою чергу, дозволяє науковцям реалізувати завдання щодо проведення комплексного дослідження з питань адміністративно—правового регулювання застосування силових заходів в діяльності прикордонної служби.

Список використаних джерел

1. Правила “Об употреблении оружия Пограничной стражей на Европейской границе” от 1829 г. // Документы и материалы. — М., 1964. — 461 с.
2. Фокина Е. Пограничная служба в России / Е. Фокина // Пограничник. — 1943. — № 19—20. — С. 34—38.
3. Чернушевич М. П. Материалы к истории пограничной стражи / М. П. Чернушевич. — М., 1900. — ч. 1. — 546 с.
4. Выписка из Таможенного устава “Об употреблении оружия Пограничной стражей” от 4 апреля 1866 года // Документы и материалы. — М., 1961. — 99 с.
5. Беляевский Л. А. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных толковании юристов / Л. А. Беляевский, А. Л. Рубиновский. — СПб., 1902. — 408 с.
6. Плеханов А. М. Отдельный корпус пограничной стражи России : Крат. исторический очерк / А. М. Плеханов. — М., 1993. — 286 с.
7. Чернушевич М. П. Краткая история—хроника Пограничной стражи и выделения ее в Отдельный корпус / М. П. Чернушевич. — 1907. — № 24. — 648 с.
8. Закон “Об основных началах отправления чинами Отдельного корпуса Пограничной Стражи служебных обязанностей и об употреблении ими оружия по пограничному надзору, в пределах пограничной полосы вдоль Европейской границы” // Сборник документов и материалов. — М. : Наука, 1969. — 587 с.
9. Кабачинский М. І. Історія охорони кордонів України : Монографія / Кабачинский М. І. — Хмельницький, 2005. — 385 с.
10. Воинский устав о наказаниях — С.—Петербург, 1910 — 448 с.
11. Инструкция относительно применения закона: “Об основных началах отправления чинами Отдельного Корпуса Пограничной Стражи служебных обязанностей и об употреблении ими оружия по пограничному надзору, в пределах пограничной полосы вдоль Европейской границы” // Документы и материалы. — М., 1971. — 259 с.
12. Базилін П. Учебник для нижних чинов ОКИС / П. Базилін. — Томашов, 1913.
13. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К. : Видавничий Дім “Юридична книга”, 2003. — Том 5: Поліцейське та адміністративне

- право / Упор. : Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Кеєнко; Відп. ред. Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов. — 600 с.
14. Пограничные войска СССР 1918 — 1928. Сборник документов и материалов. — М. : Наука, 1973. — 925 с.
15. Из истории советских пограничных войск 1921 — 1927 гг. Документы и материалы. — М.: 1963. — 667 с.
16. Положение “Об охране Государственной границы СССР” от 15 июня 1927 г. // Постановление ЦИК и СНК СССР от 15 июля 1927 года. Документы и материалы. — М., 1983. — 198 с.
17. О внесении изменений и дополнений во Временный устав службы пограничной охраны : Директива заместителя Председателя ОПГВ от 17 июня 1934 г. // Временный устав службы пограничной охраны ОПГВ. — М., 1937.
18. Из истории советских пограничных войск 1935 - июль 1941 гг. Документы и материалы. — М.: 1973. — 656 с.
19. Инструкция о порядке применения “Положения об охране государственной границы Союза Советских Социалистических Республик” от 05.08.1960 р. // Сборник документов и материалов. — М. : Наука, 1977. — 396 с.

Рекомендовано до друку кафедрою конституційного, адміністративного та фінансового права Національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (протокол № 10 від 17 квітня 2009 року)

Надійшла до редакції 20.04.2009
Рекомендована до друку 19.06.2009

